OOST

PROVINCIE DRENTHE

JONGERE BOUWKUNST EN STEDEBOUW 1850-1940
MIP/DRENTHE

GEMEENTEBESCHRIJVING ZUIDLAREN

GEWIJZIGD EXEMPLAAR

DIT EXEMPLAAR WORDT NIET UITGELEEND!

AUGUSTUS 1990

1. INLEIDING

De gemeente Zuidlaren maakt deel uit van het inventarisatiegebied Oost-Drenthe en omvat naast het hoofddorp Zuidlaren de nederzettingen De Groeve, Midlaren, Schuilingsoord, Westlaren en Zuidlaarderveen. Het grondgebied wordt begrensd in het zuiden en zuidwesten door de gemeente Anloo en in het westen door de gemeente Vries. In het noorden en oosten valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens tussen Drenthe en Groningen. Aangrenzend liggen hier de gemeenten Haren en Hoogezand. De huidige omvang van de gemeente bedraagt 3.517 ha. Het inwonertal vertoont sinds 1850 het volgende verloop: 1850-1.439, 1900-2.832, 1940-5.425, 1988-10.423.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

De gemeente Zuidlaren is gelegen aan de noordoostrand van het Drents plateau. Evenals in de rest van oostelijk Drenthe wordt het landschappelijk aanzien van het gebied sinds de laatste periode van landijsbedekking (Saalien) in hoofdzaak bepaald door de zuidoost-noordwest lopende Hondsrug met parallel daaraan in het oosten het brede oerstroomdal van de Hunze. Karakteristiek is tevens het aan de westzijde van de Hondsrug gelegen stroomdal van de Drentsche Aa.
Tijdens het interglaciaal (Eemiën) ontstonden riviersystemen in het oerstroomdal van de Hunze. Als gevolg waarvan rivierafzettingen (rivierzanden en kleien) werden gevormd. Tevens was er sprake van veenvorming.
Gedurende de laatste ijstijd (Weichselien) kwam vrijwel het gehele grondgebied, alleen het midden van het Hunzedal en het beekdal van de Drentsche Aa bleven waarschijnlijk ten dele vrij van bedekking, onder een dekzandpakket van wisselende dikte te liggen. Wat resulteerde was voornamelijk (op de Hondsrug) een flauw en onregelmatig golvend dekzandlandschap. Uitzondering vormde het laaggelegen Hunzedal dat met slechts een enkele kleine rug of welving (De Groeve en Zuidlaarderveen) een overwegend vlak verloop kende.
Tijdens de warme periode van het Holoceen werden vervolgens de beekdalen van de Hunze en de Drentsche Aa met moerasveen opgevuld. Ook aan de oevers van het Zuidlaardermeer trad moerasveenvorming op. Gelijktijdig had waterstagnatie op de relatief hogere gronden van het Hunzedal tot gevolg dat het meest oostelijke deel van de huidige gemeente - als onderdeel van het uitgestrekte Oostermoer (= veengebied ten oosten van de Hondsrug) - onder een dik hoogveenpakket kwam te liggen. Zo ontstond in deze periode, zij het dat het zandgebied qua oppervlakte duidelijk de overhand had, ook in Zuidlaren het voor alle Hondsruggemeenten karakteristieke onderscheid in een zand- en veengedeelte.
De dekzanden in de gemeente maken bodemkundig deel uit van de lage, middelhoge en hoge podzolgronden. Op de hogere, droogte gevoelige plaatsen (omgeving Westlaren en De Vijftig Bunder) zijn deze zanden gedurende de laatste eeuwen opnieuw in verstuiving gegaan. Door bebossing zijn alle stuifzanden thans echter weer vastgelegd.

In het beekdal van de Drentsche Aa en een klein gedeelte van de oude loop van de Hunze behoren de bodems tot de venige beekdalgronden, terwijl de gronden langs de Oostermoerse Vaart (= gekanaliseerde Hunze) en aan de rand van het Zuidlaardermeer aangemerkt worden als niet-afgevend laagveen. Het thans geheel ontgonnen oostelijke hoogveengebied tenslotte, wordt gekenmerkt door het afwisselend voorkomen van oudere dalgronden en zwartveenontginningsgronden.

Het grondgebied van Zuidlaren helt over een groter geheel gezien licht in noordelijke richting. Binnen de gemeente evenwel is er vooral sprake van hoogteverval naar de beekdalen. De hoogteligging varieert globaal van ongeveer 10 m + NAP op de Hondsrug tot minder dan 1 m + NAP in het centrum van het Hunzedal en langs het Zuidlaardermeer. De afwatering geschiedt overeenkomstig de hoogteligging voor het grootste gedeelte van het gebied via de Drentsche Aa en de Oostermoerse Vaart in noordelijke richting. Alleen het merendeel van de oostelijke hoogveenontginningen watert niet langs deze waterlopen af, doch loost via een uitgebreid stelsel van wijken in oostelijke richting op het Groninger kanalennet.
Ten gevolge van de voortgaande vervening en ontginning van het Oostermoer kreeg met name de oostelijke helft van Zuidlaren tijdens de laatste helft van de vorige en het begin van deze eeuw te maken met steeds grotere problemen inzake de waterbeheersing. Ter verbetering van deze situatie gingen de eigenaren van de betrokken gronden over tot de oprichting van tal van kleinere waterschapjes: Zuidlaren (1863), Zuidlaren-Hoogezand (1870), Branten-Jardens-Nijslagen (1884), Nieuwe Compagniesterdiep (1896), De Knijpe (1910), De Kieviterij (1915), De Oude Zwetten (1917), De Broeken (1925), De Groeve (1928). De daadwerkelijke oplossing van de waterhuishoudingsproblematiek liet met deze kleinschalige aanpak evenwel op zich wachten tot ná 1940, toen de gemeente in het kader van de reorganisatie van het Drentse waterschapsbestel in zijn geheel werd opgenomen binnen de waterschappen Drentsche Aa en De Oostermoerse Vaart.

3. ONTGINNINGEN EN GRONDGEBRUIK

De vroegste ontginningen in Zuidlaren dateren waarschijnlijk uit het begin van de Middeleeuwen en vonden plaats vanuit de op de oostflank van de Hondsrug gesitueerde esdorpen Zuidlaren, Midlaren en Noordlaren (de laatste thans in Groningen). Karakteristiek voor de Drentse zandgronden richtte men zich vanouds op het overgangsgebied tussen de laaggelegen beekdalen en de hogere veldgronden, met name die plaatsen waar de combinatie van een gunstige waterhuishouding, goede bewerkingsmogelijkheden en een zo hoogmogelijke bodemvruchtbaarheid de meest geschikte plek voor het bedrijven van akkerbouw vormde. Het in omvang groeiende escomplex kende door zijn ligging tussen de parallel lopende beekdalen van de Hunze en de Drentsche Aa na verloop van tijd een opvallend langgerekte vorm en strekte zich, in noordelijke richting (Noordlaren) op Gronings grondgebied voortgezet, rond het midden van de vorige eeuw over vrijwel de gehele lengte van de gemeente uit. De bijbehorende groenlanden bevonden zich, enkele nabij de nederzettingen gelegen perceeltjes daargelaten, langs de Hunze, de Drentsche Aa en aan de oevers van het Zuidlaardermeer.

De oostelijke madegronden sloten direct aan op het escomplex, terwijl die in het westen van het bouwland, gescheiden werden door een uitgestrekte oppervlakte woeste grond; voornamelijk heideveld dat gebruikt werd als weidegebied en met het oog op de mestvoorziening binnen het vroegere esdorpenlandschap een onmisbaar element vormde.
Eveneens tijdens de Middeleeuwen werd aanvang gemaakt met de vervening en ontginning van het ten oosten van de Hunze gelegen Evertsveen. De oudste occupatie geschiedde hier door markegenoten van Zuidlaren, die zich vestigden op de hogere zandkoppen in het veen. De ontginningen voltrokken zich op onregelmatige wijze waarbij de hogere percelen bouwland en de lagere grasland werden. Met het toenemende aantal boerderijvestigingen ontstond in deze streek uiteindelijk het wegdorp Zuidlaarderveen. Alvorens het zo ver was werd eerst echter een belangrijk deel van de randveenzone door monniken van het Aduarder klooster in vervening gebracht. Dit klooster had namelijk grote behoefte aan turf voor zijn steenbakkerijen, waartoe men kort na het midden van de 13e eeuw een groot oppervlak van het Evertsveen, de hooilanden langs de Hunze en de reeds verdeelde venen uitgezonderd, verwierf. Bij deze op meer omvangrijke schaal ingezette turfwinning werd voor het eerst op min of meer systematische wijze van het veen gebruik gemaakt. Wijken of kanalen werden hierbij niet gegraven.
Op geheel andere wijze dan de randveenontginningen geschiedde later de ontginning van het hoogveen langs de grens met Groningen. De in de loop van de 17e eeuw gestarte ontginning van deze dikkere veenlaag tot landbouwgrond was slechts mogelijk na afgraving van de turf. Ten behoeve van de ontwatering en de turfafvoer werden aansluitend op het Groninger kanalennet (Kielsterdiep) in westelijke richting een aantal wijken gegraven, welke dit deel van de gemeente sindsdien in belangrijke mate een veenkoloniaal karakter verschaffen.

Met de gestage uitbreiding van de ontginningen in het esdorpenlandschap en het voortgaan van de vervening in het oosten van de gemeente, was het aandeel van de woeste grond in Zuidlaren rond 1850 teruggebracht tot ongeveer een derde van het totale grondgebied. Merendeels trof men de resterende woeste gronden aan in het westelijk deel van het zandgebied waar, naast als vermeld een uitgestrekte oppervlakte heide, tevens een aantal zandverstuivingen voorkwamen. Het oostelijke veengebied was, de omgeving van De Groeve daargelaten, nagenoeg volledig in cultuur gebracht.
Het bosareaal van Zuidlaren was rond het midden van de vorige eeuw uitermate gering. De totale houtopstand maakte destijds nog geen procent van de gehele gemeente uit. Naast de beplanting van de diverse brinken en het landgoed Laarwoud betrof de bebossing verder louter een aantal verspreid gelegen kleine bospercelen (veelal hakhout).
Het grondgebruik richtte zich rond 1850 nog volledig op de landbouw. De oppervlakteverhouding grasland - bouwland (1832: 1.291 ha - 694 ha) lag ruim onder het gemiddelde voor Drenthe. Hoewel in het oostelijke hoogveengebied de akkerbouw een vooraanstaande positie innam, domineerde zowel in het zand- als (grotendeels) ook in het veengedeelte van Zuidlaren het gemengde bedrijf. De betekenis die de veeteelt voor Zuidlaren had, blijkt uit de geschiedenis van de Zuidlaardermarkt die tot ver in de Middeleeuwen teruggaat.

Tussen 1850 en 1900 vonden de ontginningen slechts langzaam voortgang in Zuidlaren. Hoofdzakelijk werden er ten behoeve van de landbouw op individuele basis kleine perceeltjes heide in cultuur gebracht. Daarnaast startten kort voor de eeuwwisseling op de grens met Anloo de door de heer Schuiling geëxploiteerde ontginningen, welke uiteindelijk resulteerden in het ontstaan van de nieuwe ontginningsnederzetting Schuilingsoord. Het oostelijke veengebied kende in feite alleen in de omgeving van De Groeve ontginningen van enige betekenis. In totaal breidde het landbouwareaal gedurende de laatste helft van de vorige eeuw met slechts ongeveer 300 ha uit.
Minstens even opvallend als de landbouwontginningen was destijds ook de bebossing van woeste gronden. Zo werden de veldgronden die bij de markescheiding (kort voor 1850) onverdeeld bleven, circa 50 ha, in deze periode met dennen ingezaaid, terwijl de boermarke tevens bomen plantte op brinken en langs wegen. Als voorbeeld fungerend vond deze bosaanleg spoedig navolging bij kerkbestuur en particulieren met als gevolg dat alleen al tussen 1845 en 1880 het oppervlakte bos met 230 ha toenam. In 1900 behoorde Zuidlaren met ongeveer 275 ha bos en een bosaandeel van 8% zelfs tot de bosrijkste gemeenten van Drenthe. Daar de nieuwe aanplant vrijwel volledig op de Hondsrug plaatsvond, werd de tweedeling in een zand- en een veengedeelte landschappelijk nog eens extra geaccentueerd.
Aangezien de landbouwontginningen tijdens de periode 1850-1900 relatief gezien iets meer ten goede kwamen aan de uitbreiding van het bouwlandareaal dan aan die van het areaal grasland, gaf de oppervlakteverhouding grasland - bouwland (1900: 1.433 ha - 879 ha) een lichte daling te zien. Ten opzichte van de zandgemeenten van Drenthe beschikte Zuidlaren hierdoor meer nog dan voorheen over relatief veel bouwland. Binnen het veen-zandgebied, de regio waartoe Zuidlaren destijds als belangrijkste vorm van agrarische bedrijfsvoering deels het gemengde of etagebedrijf deels het veenkoloniale bedrijf volgens de nieuwe landbouwindeling van 1910 gerekend wordt, was de oppervlakteverhouding van Zuidlaren echter ruim boven gemiddeld. Van alle gemeenten in de regio - gevormd door de zeven Hondsruggemeenten en Smilde - kende Zuidlaren als gemeente met relatief het grootste zandoppervlak ruimschoots het laagste landbouwaandeel. In feite vertoonde de gemeente landbouwkundig gezien rond de eeuwwisseling dan ook minstens evenveel overeenkomst met het zandgebied als met de veenkoloniën. Illustratief is in deze bij voorbeeld het feit dat de rundveedichtheid (= aantal runderen per 100 ha landbouwgrond) niet alleen regionaal verreweg het hoogst was, doch tevens dichter bij het gemiddelde voor het zandgebied dan bij het gemiddelde voor het veen-zandgebied lag.

Ondanks het algemeen verbreid geraken van het kunstmestgebruik, de verbetering van landbouwkundige technieken en de cultuurtechnische mogelijkheden namen de ontginningen ook ná 1900 nimmer een grote vlucht. In totaal breidde het landbouwareaal in de eerste helft van deze eeuw met nog geen 5% uit. Ten opzichte van het gemiddelde voor de provincie en meer nog binnen het veen-zandgebied (77% toename) was dit zeer gering. Uiteindelijk werd het areaal van de woeste gronden tijdens de eerste helft van deze eeuw in Zuidlaren teruggebracht tot ongeveer 225 ha, hetgeen neerkomt op 7% van de totale gemeente. Wat resteerde waren naast enkele grotere heide-oppervlakten (onder andere De Vijftig Bunder) ten noorden van Westlaren tal van verspreid op de Hondsrug gelegen kleinere heide- en veenrestanten. Het oostelijke veengebied kende rond 1940 in het geheel geen woeste gronden meer.

Wat betreft de landbouwgronden gaf de oppervlakteverhouding grasland-bouwland, hoewel binnen het veen-zandgebied, voortdurend het hoogst, over de periode 1900-1940 wederom een daling te zien. Niet alleen kregen de nieuwe ontginningen zowel relatief als absoluut vaker een bouw- dan een graslandbestemming, tevens werden met de komst van de kunstmest een groot deel van de hooilanden in het Hunzedal gescheurd (= weiland tot bouwland maken) en tijdelijk of permanent voor de helft voor de teelt van haver en aardappelen gebruikt. Het was laatstgenoemde ontwikkeling die, kort voor de eeuwwisseling ingezet, er in met name het begin van deze eeuw toe leidde dat ook tal van bedrijven op het zanddeel van de gemeente een veenkoloniaal karakter kregen. De indeling van Zuidlaren bij het veen-zandgebied in 1910 laat zich hiermee ook verklaren.
Mede ten gevolge van het uitblijven van grote landbouwontginningen gaf de gemiddelde bedrijfsgrootte sinds 1900 met schommelingen een aanzienlijke terugloop te zien. De grootste reductie vond plaats tussen 1900 en 1910, toen de gemiddelde bedrijfsgrootte daalde van 16.6 naar 9.0 ha. Dit ging gepaard met praktisch een verdubbeling van het aantal bedrijven (148-290). Nadien zou de gemiddelde bedrijfsgrootte weer licht stijgen, waarbij het aantal bedrijven enigszins daalde en er na 1920 sprake was van een tendens naar met name het middelgrote bedrijf van 10-20 ha.

4. INFRASTRUCTUUR

De fysische gesteldheid is in sterke mate bepalend geweest voor de ontwikkeling van het wegenpatroon van Zuidlaren. Met een ligging tussen aan de westzijde het moerasveen opgevulde beekdal van de Drentsche Aa en in het oosten het uitgestrekte Oostermoer en het Hunzedal, bood de Hondsrug vanaf het vroege verleden plaats aan de belangrijkste wegverbindingen in en door dit gebied. De vanaf Groningen via Zuidlaren (Meerenweg) naar Coevorden lopende heerbaan - na passage door Zuidlaren kon de route in zuidelijke richting over de Hondsrug dan wel door Midden-Drenthe worden voortgezet - gold lange tijd als de belangrijkste noord-zuidverbinding in dit deel in Drenthe.
Oost-westgerichte wegen van doorgaande betekenis trof men in het vroege verleden in Zuidlaren vrijwel niet aan. In feite betrof het hier alleen de weg ten zuiden van het Zuidlaardermeer, de huidige Hunzeweg, welke geruime tijd de enig mogelijke toegang tot het oostelijke veengebied van Groningen vormde. Sporen van een burcht nabij de uitmonding van de oude loop van de Hunze in het Zuidlaardermeer doen vermoeden dat het hier om een zeer oude verbinding gaat. De naam Burgvoort - Van Burgvoorde - herinnert ter plaatse aan deze doorwaadbare plaats, waarlangs rond 1850 in de richtingen Hoogezand en Veendam gereisd kon worden. Voor het verkeer in westelijke richting (Noord-Drenthe) was men destijds nog volledig aangewezen op buiten de gemeente gelegen aftakkingen van de hoofdweg Groningen-Coevorden.

Voltrok het belangrijkste zich vanouds binnen het zandgedeelte van Zuidlaren, in het oostelijke moerasgebied vervulde de Hunze lange tijd de rol van hoofdverkeersader. Aanvankelijk had de al vroeg tot Oostermoerse Vaart genormaliseerde Hunze de hoofdfunctie van turfafvoer.

Leden van het Groninger Schuitenschuiversgilde, dat in 1403 werd opgericht en het monopolie op alle turfhandel had, bevoeren de Hunze en kochten hun turf van de boeren die aan de rand van het veengebied woonden en naast hun boerenbedrijf ook wat aan turfgraverij deden. De turf werd over het land aangereden naar de zogenaamde lenten, verstevigde gedeelten op de oevers van buitenbochten in de rivier, waar de turfschepen konden worden geladen. Enige van deze lenten leven nog voort in veldnamen als bij voorbeeld de Zwarte Lenten nabij De Knijpe.
Het Zuidlaardermeer was vroeger eveneens belangrijk voor de scheepvaart. Aangezien via het Zuidlaardermeer en het Groninger vaarwegennet verbinding met de zee mogelijk was, behoorden Zuid- en Midlaren met Meppel tot omstreeks het midden van de 19e eeuw, zelfs tot de belangrijkste plaatsen waar in Drenthe rederijen werden aangetroffen. Zuid- en Midlaren werden met kanalen, de Zuidlaardervaart (Havenkanaal) respectievelijk de Plankensloot, met het meer verbonden. Vooral de Plankensloot, welke als oudste kanaal in Drenthe aangemerkt wordt, was van belang. Vanuit Coevorden en andere plaatsen werden met zogenaamde "linnenwagens" goederen aangevoerd en aan de Plankensloot verscheept. Hout uit Finland en Rusland werd via het Zuidlaardermeer en de Plankensloot (vandaar de naam) verscheept en te Midlaren verzaagd. Ook de handel in keien, welke werden gebruikt voor de verharding van wegen en in Zuidlaren per schip werden aangevoerd, was van belang.
In het zuidoosten van de huidige gemeente tenslotte, werd met het aan snee brengen van het hoogveen aldaar in de loop van de 17e eeuw een stelsel van wijken aangelegd. Deze wijken sloten in het oosten aan op het Groninger kanalennet (onder meer het Kielsterdiep) en deden dienst voor de ontwatering en de turfafvoer.

Met de weg over de Hondsrug als verreweg de belangrijkste verbinding binnen de gemeente, was Zuidlaren rond het midden van de vorige eeuw in sterke mate op de stad Groningen georiënteerd. Illustratief is op dit punt het feit dat de weg van Zuidlaren via Midlaren naar Groningen al voor 1850 een zogenaamde macadamweg (= weg van steenslagverharding) was. Het zuidelijke gedeelte van de weg over de Hondsrug, het traject Zuidlaren-Annen, werd vervolgens rond 1856 verhard. Hierna volgden de verbindingen Zuidlaren-De Groeve-grens Groningen richting Veendam (circa 1868) en Zuidlaren-station Vries/Zuidlaren (1868/69). Nadat de weg De Groeve-grens Groningen richting Foxhol gereed kwam, werd de verharding van het hoofdwegennet in 1900/01 afgesloten met de bestrating van de verbinding De Groeve-Zuidlaarderveen-Spijkerboor (grens Anloo). Zo waren aan het begin van deze eeuw alle nederzettingen in de gemeente over de verharde weg bereikbaar.

Niet alleen de verharding van het hoofdwegennet, maar in belangrijke mate ook de komst van de spoorwegverbinding Meppel-Groningen in 1870, betekende een belangrijke verbetering voor de bereikbaarheid van Zuidlaren. Hoewel niet binnen de gemeente zelf gelegen verschafte deze lijn, met bij Tynaarlo in de gemeente Vries het station Vries/Zuidlaren, Zuidlaren in feite toch aansluiting op het landelijke spoorwegennet. Vanaf 1892 reed er door de gemeente een paardetram van Groningen naar Zuidlaren en verder naar het station Vries/Zuidlaren. Na de opheffing van deze tramverbinding in 1919 werd met het station een geregelde gemeentelijke busdienst onderhouden. In 1939 werd het station Vries/Zuidlaren vervolgens voor reizigersvervoer gesloten.

Gelijktijdig met de toename van het weg- en spoorwegverkeer en mede onder invloed van het in de vaart nemen van schepen met grotere tonnage, verminderde de scheepvaart op het Zuidlaardermeer en de Hunze sterk. Nieuwe vaarwegen werden in deze periode, afgezien van de ten oosten van Schuilingsoord gelegen Jardenswijk, niet gegraven en de rederijen waren kort na de eeuwwisseling alle verdwenen. Wel werd er vanaf Zuidlaren geruime tijd nog een veerdienst op Groningen onderhouden, waaraan thans het Veerhuis aan het Havenkanaal herinnert. Verder maakte in de loop van de eerste helft van deze eeuw ook het recreatieve vaarverkeer zijn opgang binnen de gemeente Zuidlaren. Bij de paviljoens aan het meer en langs de oevers van enkele op het meer uitmonende waterlopen (Hunze, Plankensloot) werden ten behoeve van de watersport speciale aanlegplaatsen gemaakt.

5. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

Het grondgebied van Zuidlaren kende al vroeg permanente bewoning. Deze concentreerde zich vanouds op de oostflank van de Hondsrug, waar de esdorpen Zuid- en Midlaren al in de vroege Middeleeuwen genoemd werden. Bovendien werd eveneens al tijdens de Middeleeuwen vanuit Zuidlaren in de oostelijke randveenzone het wegdorp Zuidlaarderveen gesticht. Van aanzienlijk recenter datum dateren de jonge nederzettingen De Groeve, Schuilingsoord en Westlaren, waarvan laatstgenoemde twee rond het midden van de vorige eeuw zelfs in het geheel nog niet bestonden. Verspreide bebouwing, zoals bij voorbeeld de oude boerderijvestigingen van De Knijpe, Nijenesch en Wildeveen, waren vóór 1850 eerder uitzondering dan regel.

Als hoofd- en kerkdorp was Zuidlaren rond het midden van de vorige eeuw ruimschoots de dichtstbebouwde nederzetting van de gemeente. Stedebouwkundig kende het destijds overwegend agrarische dorp in grote trekken een rechthoekige vorm. De oudste bebouwing waaronder de dorpskerk trof men aan in de omgeving van de grote Brink. Rondom dit oude centrum bevond zich een krans van jongere brinken met ieder weer een eigen boerderijgroep. In totaal kende Zuidlaren ongeveer - het exacte aantal valt niet te bepalen - tien brinken. Dit opvallend grote aantal, in geen enkel ander esdorp treft men zoveel van deze groene ruimten aan, staat mogelijk in nauw verband met de eeuwenoude Zuidlaardermarkt. Hoe het ook zij, met aan de oostzijde van het dorp het landgoed van de havezate Laarwoud, gold Zuidlaren rond het midden van de vorige eeuw als een rijk beplant esdorp waarin ondanks de relatief hoge bebouwingsdichtheid toch de voor een esdorp karakteristieke ruimtewerking aanwezig was.
Straten die in 1850 bebouwing kenden waren: de Boslaan, de Brink (ZZ, OZ), de Emmalaan, de Esweg (begin), de Groningerstraat (begin), de Hondsrugstraat, de Kerkbrink, de Kerkstraat, de Koningsstraat, de Markt, de Middenstraat, de Oude Coevorderstraat, de Stationsweg, de Tiphofweg, de Telefoonstraat, het Westeind, de Wilhelminalaan, de Zuiderlaan en de Zuiderstraat. Met uitzondering van het dichtbebouwde westelijk deel van de Stationsweg (vanaf het Westeind) en de slechts enkele boerderijen tellende Groningerstraat waren de bebouwde straten in feite alle binnen de rechthoekige dorpsstructuur gelegen. De dichtheid waarin de bebouwing langs de verschillende straten stond varieerde sterk.

Met name aan de randen van de rechthoek was de bebouwingsdichtheid hoog: in het noorden de Telefoonstraat; in het oosten het Westeind; in het zuiden de Emmalaan en de Wilhelminalaan; en in het oosten de Brink en de Kerkstraat. Al in 1850 was er hier, evenals langs het westelijk deel van de Stationsweg overigens, sprake van straatwandvorming.
Tussen 1850 en 1940 maakte Zuidlaren vervolgens een sterke groei door. In eerste instantie werd hierbij vooral het bestaande bebouwingspatroon verder verdicht, hetgeen resulteerde in het ontstaan van tal van nieuwe straatwanden. Het karakter van de oude dorpskern werd hiermee steeds compacter. Vanwege de bijzondere structuur van 10 brinken en het karakteristieke verdichtingspatroon is Zuidlaren aangewezen tot bijzonder gebied. (De grenzen van het bestaande beschermde stads- en dorpsgezicht zijn in het zuidwestelijk deel iets verruimd.) Na verloop van tijd echter vonden de uitbreidingen van Zuidlaren in toenemende mate ook buiten de bestaande dorpsplattegrond plaats. Zo was er aan de noordzijde van het dorp sprake van een opstrekken van de bebouwing langs een aantal uitvalswegen. Hoog was hierbij de dichtheid van de nieuwe bebouwing aan de Esweg en het Westeind. De opstrekkende bebouwing aan de Groningerstraat kende een beduidend lagere dichtheid, doch reikte in tegenstelling tot die aan genoemde andere wegen veel verder het buitengebied in. Ten zuiden van het dorp diende zich langs de weg naar Annen eveneens over grote afstand een lineaire bebouwing aan. Aanvankelijk richtte men zich hoofdzakelijk op de westzijde van de Annerweg, waarbij er plaatselijk (tegenover de kazerne bij voorbeeld) in hoge dichtheid gebouwd werd. In 1939 werd aan de oostzijde van de weg een begin gemaakt met de aanleg van het gebouwencomplex van de Adolf van Nassaukazerne.
De meest opvallende uitbreiding van Zuidlaren voltrok zich gedurende de periode 1850-1940 evenwel aan de westzijde van het dorp. Naast ook nu weer een opstrekken van de bebouwing langs de Stationsweg, starte hier in het gebied ten zuiden van de Stationsweg in 1895 de bouw van het psychiatrisch ziekenhuis Dennenoord. Opdrachtgever was de "Vereniging tot Christelijke Verzorging van geestes- en zenuwzieken". Dennenoord is aangelegd volgens het paviljoenstelsel. Kenmerkend daarvoor is de spreiding van de diverse pleeghuizen over het circa 100 ha grote terrein. Zodoende kon op optimale wijze de heilzame werking van de natuurlijke omgeving worden benut. Centraal liggen het hoofdgebouw, enkele voorzieningen (onder meer de watertoren) en de voormalige directiewoning. Daaromheen zijn de diverse paviljoens gerangschikt waarbij de buitenste schil bestemd werd voor de rustigste patiënten. Vanwege de karakteristieke opbouw van het complex, het dient als representant voor de psychiatrische inrichtingen, en de aanwezigheid van enkele bijzondere gebouwen is het gebied aangewezen tot bijzonder gebied. Wat betreft de bijzondere gebouwen is met name het Noordersanatorium van belang. Dit gebouw door de Groninger architect Egbert Reitsma ontworpen (met J. Vroom als landschapsarchitect voor het ontwerp van de tuin) werd in 1935 in gebruik genomen. Het gebouw is, samen met de woning van geneesheer-directeur, opgetrokken in een verstrakte cubistisch geöriënteerde Amsterdamse Schoolstijl.
Het feit dat er in de loop van de periode 1850-1940 in toenemende mate niet-agrarische bebouwing in de vorm van woningen, bedrijfsgebouwen, winkels en andere voorzieningen in Zuidlaren verrees, deed het agrarisch karakter van het dorp aanzienlijk afnemen. Wat de woningbouw betreft valt vooral de bouw van tal van luxe woningen voor de middenstand en de beter gesitueerden (onder andere uit de stad Groningen) op.

Het dorp kreeg hierdoor plaatselijk, bij voorbeeld aan de Stationsweg, het karakter van een villadorp. Qua vroege industriële bedrijvigheid kan de koren- en oliemolen De Wachter genoemd worden, welke in 1852 aan de Zuidlaardervaart gebouwd werd. Hoewel in het dorp later onder meer een bedden- en matrassenmakerij en een confectiebedrijf gevestigd werden, kende Zuidlaren in 1940 geen echt grote industriële ondernemingen. Een zuivelfabriek heeft de hoofdplaats van de gemeente bij voorbeeld nooit gehad.

Het tussen Zuid- en Noordlaren gelegen esdorp Midlaren bestond rond 1850 vrijwel volledig uit boerderijen. Deze bebouwing concentreerde zich aan weerszijden van de ter plekke bochtige Groningerstraat. Aan het begin van de Plankensloot trof men in samenhang met de destijds florerende scheepvaart (zie infrastructuur) enige niet-agrarische bebouwing, zoals onder meer een olie- en zaagmolen, aan. Meer noordelijk lag tussen de Groningerstraat en het Zuidlaardermeer verder Huize Meerwijk. In de omgeving van dit statige buitenverblijf trof men tevens een enkele min of meer afzijdig van de eigenlijke dorpskern gesitueerde boerderij aan.
Tussen 1850 en 1940 maakte Midlaren ruimtelijk gezien vervolgens een vrij opvallende ontwikkeling door. Niet zozeer betrof het hier de oude dorpskern langs de Groningerstraat, waar afgezien van de bouw van een enkele boerderij aan de Esweg in feite alleen maar het bestaande bebouwingspatroon enigszins verdicht werd, doch veel meer ging het om het in 1850 nog onbebouwde gebied aan de westzijde van het oude dorp. Op enige afstand van de Groningerstraat diende zich hier langs de Tolweg een korte maar wel dichtbebouwde lintbebouwing aan. Ook de Schutsweg en een aantal ondergeschikte landbouwontsluitingsweggetjes ten noorden en zuiden van de Tolweg kregen op meer onregelmatige wijze bebouwing.
Met aldus voornamelijk nieuwbouw buiten de oude dorpskern bleef de ruimtelijke structuur van het oude Midlaren in de periode 1850-1940 vrijwel onveranderd. Hoewel er naast boerderijen tevens enkele woningen en verzorgende bedrijfjes verrezen, bleef Midlaren in de eerste plaats toch een agrarische nederzetting. Wel werd inspelend op de snelle recreatieve ontwikkeling van het Zuidlaardermeer voor 1940 nog de paviljoens Meerwijk, de Bloemert en Meerzicht gebouwd.

Het randveenwegdorp Zuidlaarderveen werd rond 1850 gekenmerkt door een vrij lage bebouwingsdichtheid. De boerderijen van de destijds zuiver agrarische nederzetting waren aan weerszijden van de licht slingerende hoofdweg, de huidige Dorpsstraat, gesitueerd. De afstand van de bebouwing tot de weg wisselde hierbij vrij sterk.
Tussen 1850 en 1940 was er sprake van een beduidende verdichting van het bebouwingslint. Vooral betrof het hier de noordelijke helft van het dorp, waar men in 1940 onder meer ook de school aantrof. Opvallend was het feit dat de nieuwbouw in tegenstelling tot de oude bebouwing overwegend dicht aan de hoofdweg geplaatst werd, hetgeen in zekere zin toch ook wel een aantal woningen in het dorp verrezen bleef Zuidlaarderveen in de eerste plaats toch agrarisch van karakter.

De jongere nederzetting De Groeve ontwikkelde zich langs de Hunzeweg en de daarvan aftakkende Semsweg, welke Zuidlaren toegang gaven tot Oost-Groningen. Van een daadwerkelijke nederzetting was in 1850 nog geen sprake.

Ongeveer vanaf de brug over de Oostermoerse Vaart trof men, in oostelijke richting tot aan de provinciegrens met Groningen gaande, langs deze wegen een min of meer verspreid gelegen boerderijenbebouwing aan.
Gedurende de periode tot 1940 breidde De Groeve vervolgens sterk uit. Met name langs de Hunzeweg kwam in deze periode een aanzienlijke lintbebouwing tot stand, welke over de provinciegrens met Groningen aansloot op die van Wolfsbarge. Langs de Semsweg was de lineaire ontwikkeling meer bescheiden van omvang. Ook de Veenweg, die in het noordoosten van de gemeente de Hunzeweg met de Semsweg verbond, kreeg enige bebouwing. Hoewel er naast boerderijen onder andere ook woningen en winkels in het dorp kwamen, bleef De Groeve tot 1940 voor een belangrijk deel toch een agrarische nederzetting. Zo stond in De Groeve ook de enige zuivelfabriek van de gemeente Zuidlaren.

De jonge nederzetting Westlaren kwam in zijn geheel tot stand na de vestiging van het psychiatrisch ziekenhuis Dennenoord in 1895. De bebouwing manifesteerde zich rond 1940 hoofdzakelijk als een lintbebouwing van woningen langs de Stationsweg. Daarnaast trof men enige bebouwing aan langs de Tienelsweg, de Dennenlaan en de Lijsterbeslaan. Verder trof men destijds enigszins afzijdig van de dorpskern nog een enkele woning aan aan de Schipborger- en de Oude Zeegserweg.

De jonge ontginningsnederzetting Schuilingsoord ontleend zijn naam aan de vervener Schuiling, die aan het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw op de grens met de gemeente Anloo veenderijen exploiteerde. De voor de veenarbeiders gebouwde woningen vormden het begin van de nederzetting, welke na het vrijkomen van landbouwgronden spoedig ook de eerste boerderijvestigingen kende. De aldus in 1940 uit burgerwoningen en boerderijen bestaande bebouwing van Schuilingsoord bevond zich in 1940 hoofdzakelijk aan de Hoge weg, de Lage weg en in geringere mate aan de Zwetdijk.

Was er rond het midden van de vorige eeuw slechts in zeer beperkte mate sprake van bebouwing in het buitengebied, in 1940 kwam dit verschijnsel duidelijk veelvuldiger voor. Naast de bebouwing die zich aandiende langs de belangrijkste doorgaande wegen, waren het vooral de jongere ontginningsgebieden in het westen van de gemeente waar tussen 1850 en 1940 de verspreide vestigingen plaatsvonden. Met name kunnen hier genoemd worden het gebied ten westen van Schuilingsoord en de omgeving van Wilde Veen en de Vijftig Bunder. Het merendeel van de verspreide bebouwing bestond uit boerderijen en woningen. Daarnaast verrees kort voor 1940 ook de eerste recreatieve bebouwing binnen de gemeente.

zjs.

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Zuidlaren

Kern: Zuidlaren

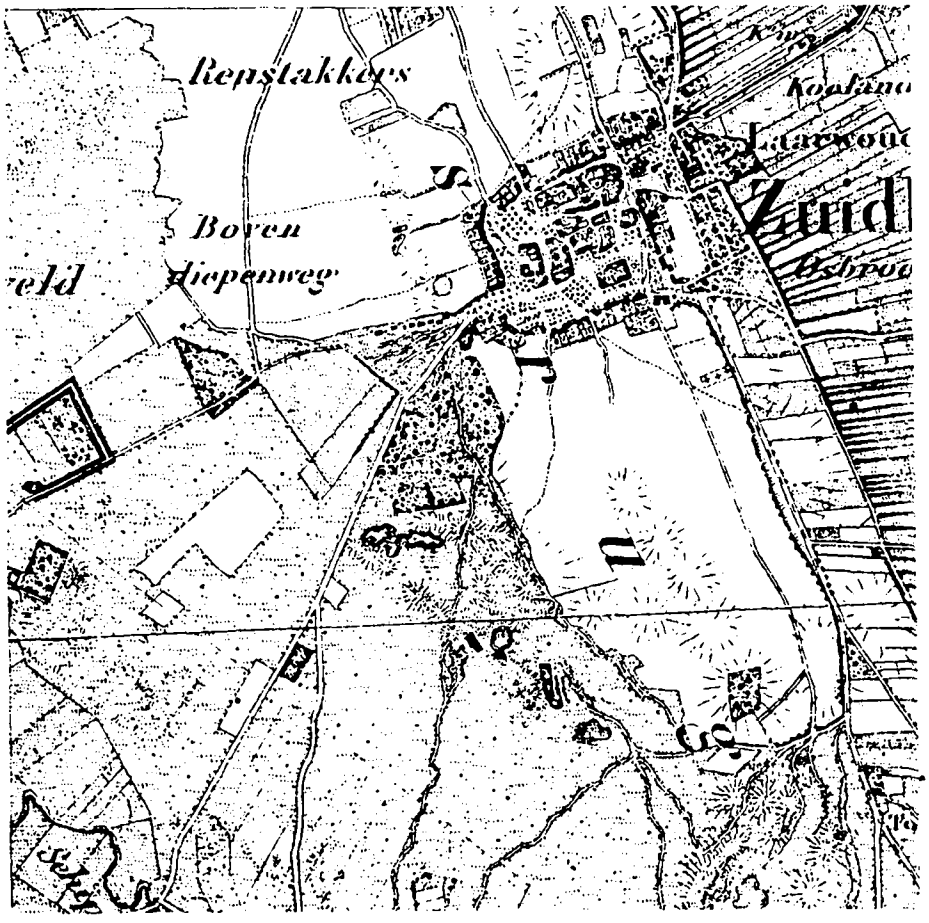

ca. 1850 **Schaal 1:25.000**

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

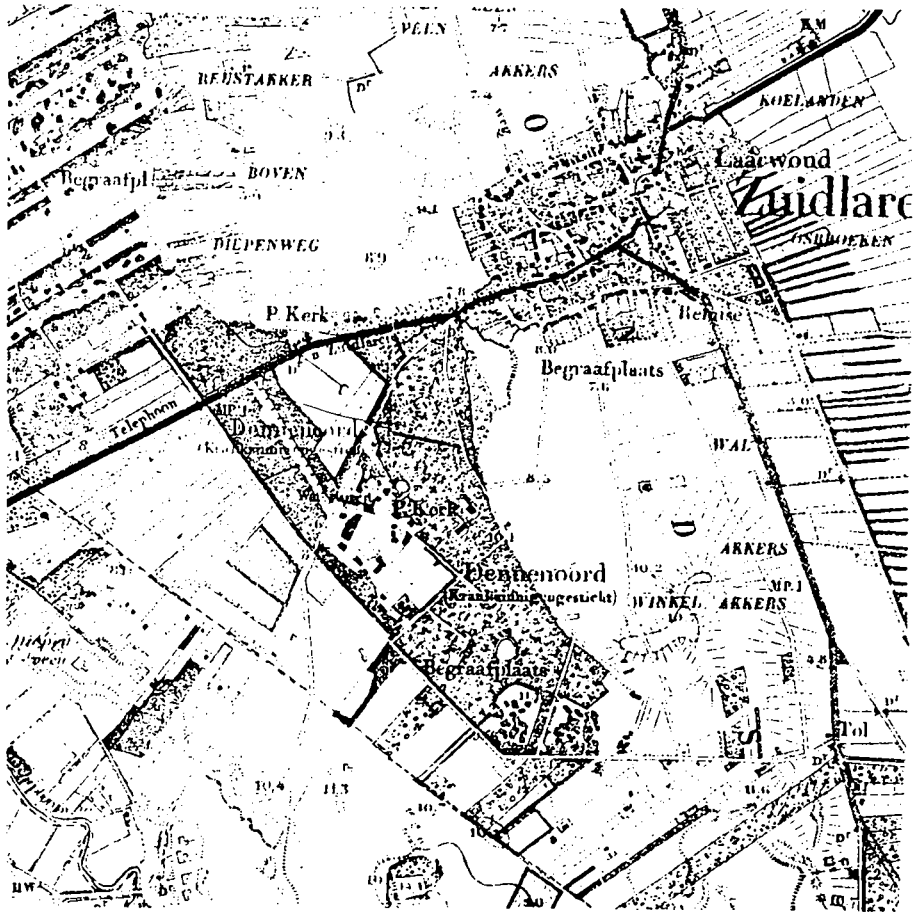

ca. 1920-1930

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

ca. 1985-1988 Schaal 1:25.000

Type nederzetting: Esdorp

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Zuidlaren

Kern: Midlaren

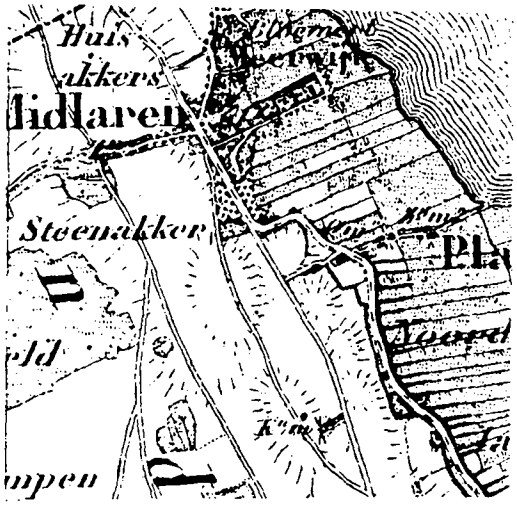

ca. 1850

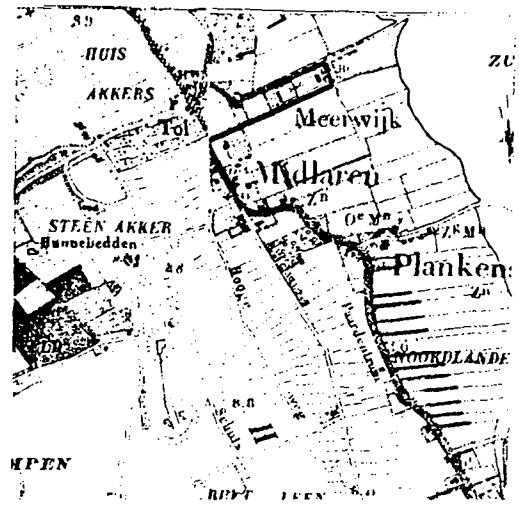

ca. 1920-1930

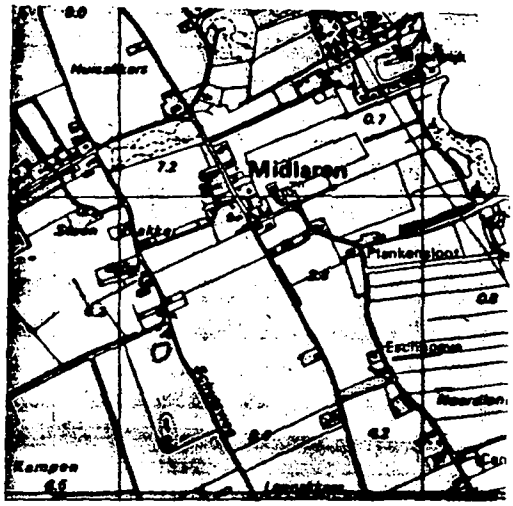

ca. 1985-1988

Type nederzetting:
Esdorp met aan oostelijke zijde opbouw van randveenwegdorp

Schaal 1:25.000

RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1988

Gemeente: Zuidlaren

Kern: Zuidlaardeveen

ca. 1850

ca. 1920-1930

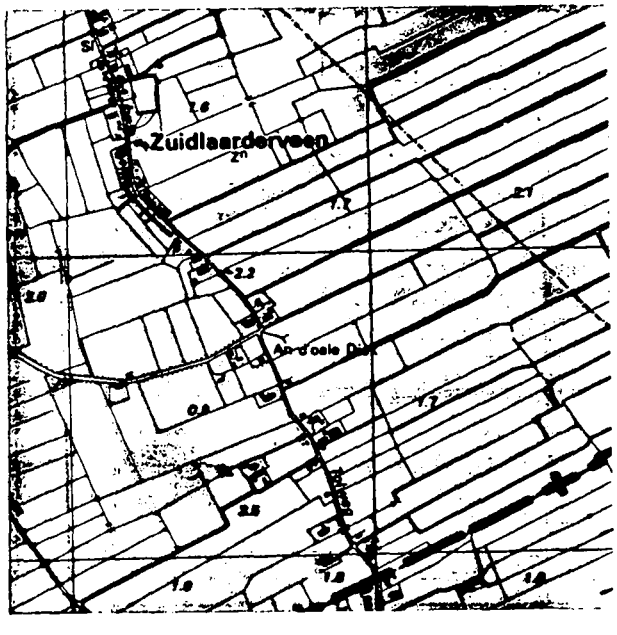

ca. 1985-1988

Type nederzetting: Randveenwegdorp

Schaal 1:25.000

Criteria voor aanduiding van gebieden met bijzondere waarden
Gemeente Zuidlaren

Gebied 1: Dennenoord
Gebied 2: Zuidlaren
Gebied 3:
Gebied 4:
Gebied 5:
Gebied 6:
Gebied 7:

Criteria:	*Gebieden* 1	2	3	4	5	6	7
I Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:							
1. kwaliteit van het ruimtelijke concept;	+						
2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;	+	+					
3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteiten;	+	±					
4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkeling (bv. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark).	+						
II Bijzondere historische betekenis, zoals:							
1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+	+					
2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;		±					
3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering).	+						
III Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:							
1. betekenis als onderdeel van een groter geheel;							
2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;							
3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.	+	+					
IV Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	±	±					
V Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten).	+	+					

BIJZONDER GEBIED
GEM. ZUIDLAREN.
DENNENOORD.

Naam bijzonder gebied

Dennenoord

Algemene karakteristiek

Een ten westen van Zuidlaren gelegen gebied van ca. 100 ha groot dat ingericht is als psychiatrische inrichting. Dennenoord werd gebouwd door de "Vereniging tot christelijke verzorging van geestes en zenuwzieken" (een in 1884 opgerichte vereniging met diverse bezittingen). Het complex heeft een sterke groei gekend, zo sterk zelfs dat Zuidlaren en Dennenoord in de volksmond synoniem van elkaar zijn geworden. Inmiddels betekent "naar Zuidlaren gaan" gelukkig meer dan een bezoek brengen aan Dennenoord.

Nadere omschrijving bijzondere waarden

* Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
  De inrichting is volgens het paviljoenstelsel aangelegd. Kenmerk daarbij is dat de diverse verpleeghuizen verspreid over het terrein liggen en huisvesting geven aan de verschillende categorieën verpleegden. Tegelijkertijd is getracht om de natuurlijke omgeving optimaal te benutten. Men ging uit van de heilzame werking van de natuur. Om dat te bereiken werd de bestaande bosrijke omgeving ingericht als parkachtig terrein. De gebouwen structuur is afgeleid van een hiërarchisch principe; centraal gelegen zijn enkele voorzieningen (onder meer de watertoren), daarom heen liggen de paviljoens voor de moeilijke patiënten en de buitenste schil van gebouwen is hoofdzakelijk bedoeld voor de rustige verpleegden.
  Het gebouwenbestand omvat slechts enkele panden uit de 19e eeuw (het hoofdgebouw, de watertoren en de voormalige directiewoning), voor het overige zijn het uitbreidingen van latere datum. Er is gewerkt met herhalende bebouwingstypen. Architectonisch het meest waardevol is het aan de overkant van de Verlengde Stationsweg gelegen Noordersanatorium. Dit in 1935 in gebruik genomen gedeelte werd door Egbert Reitsma ontworpen. Het doet sterk denken aan het Sanatorium Zonnestraal van Duiker.

* Historische betekenis
  Het gebied is karakteristiek voor de ontwikkeling van de psychiatrische inrichtingen. Als bijzonderheid kan daarbij worden vermeld dat het Noordersanatorium in oorsprong niet tot de gesloten afdeling van Dennenoord behoorde maar als zelfstandige eenheid werd gepland.
  Het gebied is van stedebouwkundige betekenis omdat het een goed voorbeeld is van het zogenaamde paviljoenstelsel.
  Het Noordersanatorium kan gelden als voorbeeld van vernieuwende architectuur in Nederland waarbij enerzijds aansluiting is gezocht bij de opzet van een gebouw als de Zonnestraal van Duiker en anderzijds teruggegrepen is op de vormentaal van Dudok.

* Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
  Het bosrijke terrein van Dennenoord zorgt voor een belangrijk landschappelijk element in de westelijk rand van Zuidlaren. Het vormt tevens een duidelijke parkachtige overgang tussen de bebouwing van Zuidlaren en Westlaren.

* Gaafheid
  Door de vele uitbreidingen en aanpassingen is Dennenoord niet een gaaf voorbeeld van een 19e eeuwse psychiatrische inrichting. Toch heeft een groot aantal van de gebouwen de oorspronkelijke hoofdvorm behouden.
  Het Noordersanatorium is dankzij de enigszins geïsoleerde ligging wel in oorspronkelijke vorm gehandhaafd. Belangrijk in dit verband is ook de goed behouden gebleven tuinaanleg van de landschapsarchitect J. Vroom.

* Zeldzaamheid
  Als specifieke psychiatrische inrichting, waarbij de oorspronkelijke opzet nauwelijks gewijzigd is, kan dit gebied als zeldzaam worden beschouwd. Het Noordersanatorium is als zelfstandige eenheid binnen deze context zeker van unieke waarde.

jt.dennoord.byg

Naam bijzonder gebied

Zuidlaren (gem Zuidlaren)

Algemene karakteristiek

Samenklontering van brinken met deels oorspronkelijke invulling en deels typerende verdichting uit periode 1850-1940. Zuidwestelijk deel vormt uitbreiding op het bestaande beschermde stads- en dorpsgebied.

Nadere omschrijving bijzondere waarden

* Intrinsieke stedebouwkundige waarden
  Het gebied bestond oorspronkelijk uit ongeveer 10 brinken met ieder een eigen boerderijen groep. Een opvallend en belangwekkend groot aantal dat mogelijk in verband staat met de eeuwenoude Zuidlaardermarkt. Daarnaast ligt aan de oostzijde het landgoed Laarwoud. Van de brinken zijn de Kerkbrink, de Brink, de brink aan de Zuiderstraat, aan de Kerkstraat en aan het Westeind de belangrijkste. Karakteristiek voor de periode 1850-1940 is de verdichting rondom de brinken. De architectonische kwaliteit is matig en varieert van redelijk opvallende architectuur (bij voorbeeld het Postkantoor, huis De Lariks) tot eenvoudige woonhuizen (bij voorbeeld de bebouwing langs de Zuidbrink).

* Historische betekenis
  Het unieke patroon van brinken is van bijzondere waarde zowel voor de algemeen historische ontwikkeling van Zuidlaren (relatie met Zuidlaardermarkt, toename voorzieningen) als voor de stedebouwkundige ontwikkeling.

* Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
  Het gebied kan opgevat worden als een bijzonder waardevolle representant van een brinkdorp met een duidelijk verdichtingspatroon. De gevelwanden die als gevolg van de verdichting ontstaan zorgen voor een min of meer gesloten karakter. De open structuur van de oude brinken raken daardoor in het gedrang en neigen naar een pleinvorm. Dat is een ontwikkeling met stedebouwkundige waarde want hieruit valt de groei van kernen af te leiden. Zuidlaren heeft in dit stadium de overgangsvorm van een agrarisch naar een verstedelijkt gebied bereikt.

* Gaafheid
  Gaafheid duidt in het algemeen op een geconsolideerde staat. Hier ligt het anders want in Zuidlaren is het de gaafheid en de oorspronkelijkheid van de stedebouwkundige ontwikkeling, oftewel het belang is in dit verband de duidelijke afleesbaarheid van een brinkdorp in ontwikkeling.
  Voor wat betreft de gaafheid van de bebouwing geldt dat in de meeste gevallen de oorspronkelijke vorm en detaillering redelijk is gehandhaafd, verbouwingen zijn meestal met respect voor het bestaande tot stand gekomen.

* Zeldzaamheid
  Uniek is het aantal bij elkaar liggende brinken.

KAART VAN HET WATERSCHAP

DE OOSTERMOERSE VAART

SCHAAL 1:2000

BLAD 1A

ZUIDLAREN
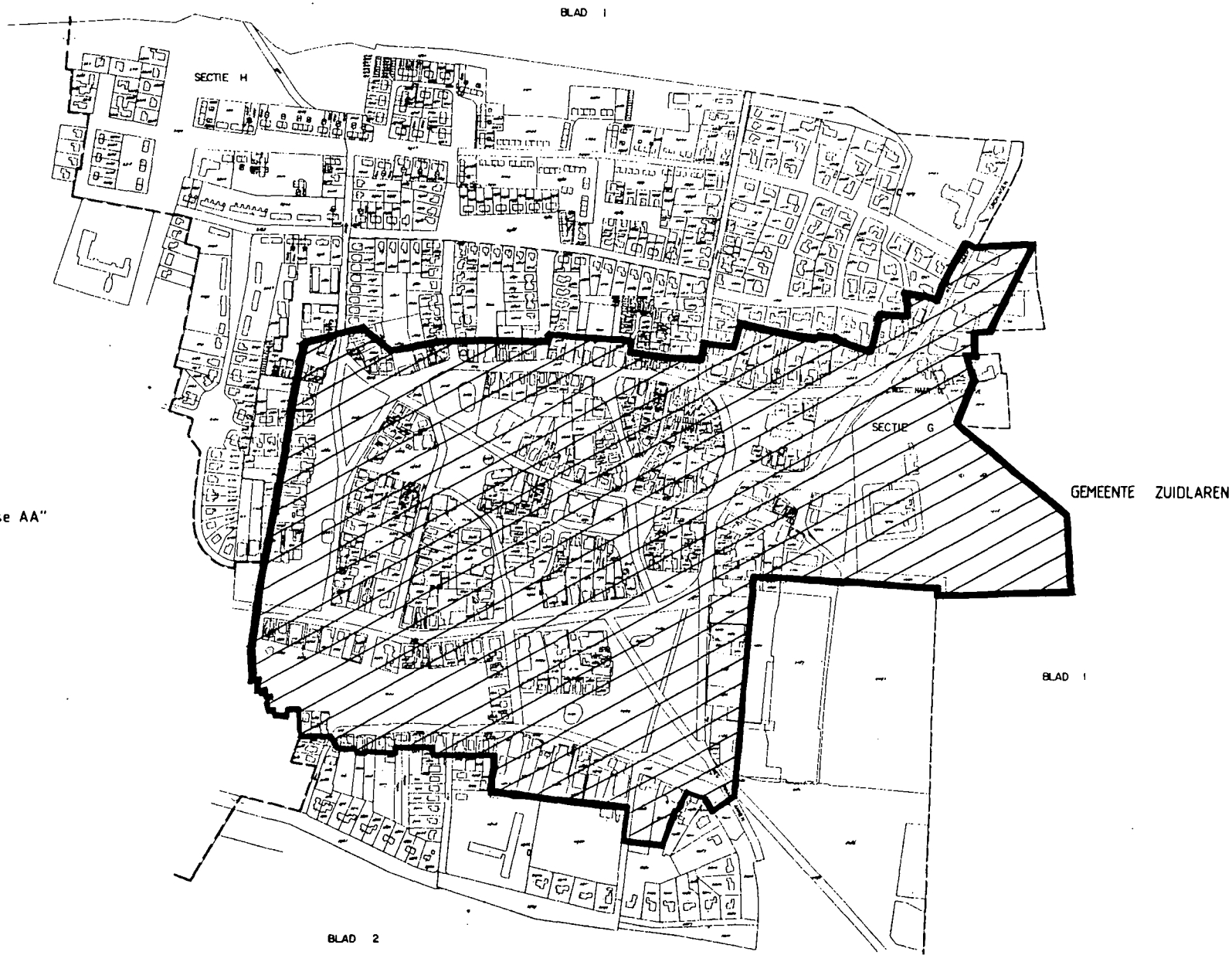
BIJZONDER GEBIED
GEM. ZUIDLAREN.